
A területfejlesztés célterületei, eszköz- és intézményrendszere, a területfejlesztés jelene és fejlődésének távlatai

Harsányi Endre

Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum,
Mezőgazdaságtudományi Kar,
Földműveléstani és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen
harsanyi@helios.date.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A regionális politika határozza meg a területi struktúrák céljait, az ezek megvalósításához szükséges eszközök intézmények összességét. A regionális politika és a területfejlesztés alapelveinek érvényesülési feltétele a területi politika céljainak megvalósulása. Hazánkban még nem alakult ki a decentralizált pénzügyi forrásokat kezelő regionális szintű intézményi rendszer. A programok készítésére még nem álltak fel a szakmai intézmények, s a megvalósítás menedzmentje is csak akadozva formálódik. Koncentráció és addicionálás elvének a hazai alkalmazásában még vannak hiányosságok. Országos szinten számos alap áll már rendelkezésre, ami közvetlen, vagy közvetlenül szolgálja a területfejlesztést. Nem történik meg sem országos, sem pedig területi szinten az alapok közötti egyértelmű koordináció, részben a párhuzamos felhasználási célok kiküszöbölésére. Magyarország térszerkezetének jövője azon múlik, hogy az integrációs csatlakozás utáni új források felhasználásában milyen decentralizációs stratégiát követ majd az ország. Magyarország számára a teljes decentralizáció kínálja a leghatékonyabb megoldást.

Kulcsszavak: területfejlesztés, regionális politika, területfejlesztési politika, regionális politika alapelvei

SUMMARY

Regional politics determines the aims of regional structures, and the tools with the institutional background on the whole necessary achieve these. Realizing the aims of regional politics is a precondition of executing the basic principles of regional development and politics. The regional institutional system for handling the decentralized financial resources has not evolved in Hungary yet. The professional institutes for preparing the programs have not been set up, and the management of execution is slowly taking shape. There are still deficiencies in the domestic application of concentration and addition principles. A number of funds are provided on a national level, that are directly or indirectly aimed at regional development. The obvious coordination among the funds is not carried out neither on a national, nor on a regional level, partly to avoid parallel consumption aims. The future of Hungarian spatial structure depends on the type of decentralization strategy the country will follow for the new resources after the accession. Total decentralization offers the most efficient solution for Hungary.

Keywords: regional development, regional policy, regional development policy, principles of regional policy

1. A REGIONÁLIS POLITIKA ÉS A TERÜLETFEJLESZTÉS

A regionális politika a gazdasági folyamatok által kiváltott negatív jelenségek (munkanélküliség, különböző jövedelmi viszonyok, eltérő életkörülmények) mérséklését, valamint az innovatív gazdasági tevékenységek (európai termelési és piaci hálózatokhoz való kapcsolódást) elterjedését segíti. A gazdasági tevékenységek és teljesítmények területi különbségeinek csökkentésére társadalmi és politikai szempontok is hatnak. **A regionális politika határozza meg a területi struktúrák céljait, az ezek megvalósításához szükséges eszközök intézmények összességét** (Horváth, 1998).

Egy ország regionális politikájának és területi politikája, szoros kölcsönviszonyban vannak egymással. **A területi politika egyik célja az elmaradott területek támogatása, fejlődésének ösztönzése.** Az elmaradottság oka részben a kedvezőtlen természeti feltételek, a gazdasági bázis gyengesége és a jövedelemtermelő képesség alacsony szintje, valamint az egyenlőtlen területi fejlődés.

A makroszintű területi politikán belül meghatározó szerepe van a területfejlesztési politikának. **Területfejlesztési politika alatt az ország és az egyes térségek területi fejlődési fő irányainak, fejlesztési stratégiai céljainak és az ezek elérését segítő legfontosabb eszközöknek hosszabb időtávra szóló meghatározását és érvényesítését értjük.**

Faragó (1994) meghatározása szerint: „*A területfejlesztés az a politika – és az a megvalósító mechanizmus –, amely a társadalom térbeli létének befolyásolásával kíván hozzájárulni a társadalmi újratermelés (termelés-elosztás, csere, fogyasztás) hatékonyságának a növeléséhez*”. Ennek értelmében a területfejlesztés a térhasználat tudatos irányítását jelenti, és az irányítási rendszerhez hasonlóan szabályozási, szervezeti és intézményi eszközöket tartalmazó alrendszerei vannak. **A területfejlesztés átfogó, összefoglaló kategória, ennek részei: a régió-, a településhálózat- és a településfejlesztés** (Faragó, 1987).

Magyarországon a területfejlesztésben az állam célkitűzése a szociális piacgazdaság kiépítése, a fenntartható fejlődés feltételének megteremtése, az innováció térbeli terjedésének elősegítése, a megfelelő térszerkezet kialakítása és a térbeli egyenlőtlenségek mérséklése. **Az állam jogilag szabályozza a területfejlesztést és a hozzá kapcsolódó tevékenységeket** (például

területrendezés, környezetvédelem), valamint **pénzügyi és más erőforrásokat biztosít a területfejlesztési feladatok és célok megvalósítására**, közvetve erre ösztönzi a társadalom és a gazdaság szereplőit is.

2. A REGIONÁLIS POLITIKA ALAPELVEINEK ÉRVÉNYESÜLÉSE HAZÁNKBAN

A szubszidiaritás és a decentralizáció elvének a megvalósulásához a feltételek adóttak. A helyi és a területi önkormányzatok elvi mozgásterét széles, azonban a szűkös pénzügyi források ezt korlátozzák (Baranyi, 1998). A leadott újabb és újabb állami feladatokhoz nem kapcsolódnak decentralizált központi költségvetési források.

Az uniós tagsággal egyértelműen bővíteni szükséges a decentralizált forrásokat, át kell rendezni a jelenlegi központosítási rendszert, emelni kell a területfejlesztésre fordítható pénzügyi alapokat (Horváth, 2002). Ma még nem alakult ki a pénzügyi források kezelésének szintje. Az európai gyakorlat a régiókat erősíti meg, ugyanakkor növeli a helyi szintek forrás potenciálját is, arra ösztönözve, hogy a területfejlesztésben a szereplők együttműködjenek.

A partnerség (együttműködés) elvének hazai vonatkozásban alapvető problémája, hogy a vertikális partnerség helyett inkább a függőség, a megmerevedett hierarchikus viszonyok működnek. Hiába önálló a területi egység, mégis továbbélnék a különféle döntési centrumokhoz, az ágazatokhoz kapcsolódó megítélések, elképzelések, vagy azok ténylegesen centralizált szerepkörei. Ennek felszámolása, mérséklése csak lassan következik be, alapvetően függ a szabályozástól, de a politikai akaratoktól is, s nem utolsósorban a különféle szintek hivatalnokainak gondolkodásától. Vélhetően mérséklődik a jövőben a hierarchia a területfejlesztési döntésekben, és előtérbe kerülnek a partneri viszonyok.

Nem megfelelőek a település-település és a település-térség kapcsolatok. A regionális szint még kialakulóban van, nincsenek tisztázva ennek a viszonylatnak a feladatai, hatáskörei, lehetőségei, egyértelmű politikai döntések nem születtek a regionális intézményrendszer mellett (Nemes Nagy, 2001). A lemaradásunk e vonatkozásban jelentős. A regionális szint meghatározása és működtetése szükséges, minden további bizonytalankodás csak az ország helyzetét, az Európai Unióba történő belépésnél éppen forrásszerző képességét ronthatja.

Programozás. Hazai vonatkozásban a területfejlesztési koncepciók és azokra épülő programok 1996-tól kerülnek összeállításra hivatalosan. A települések szintjén készültek fejlesztési koncepciók, azok térbeli megjelenítését és szabályozását szolgáló településrendezési tervek és programok. Problémát jelent, hogy a tervek között – azaz a területi egységek tervei között – nincs kapcsolat, azok nem épülnek egyelőre egymásra, nem tisztázott a fejlesztési koncepciók tartalma az egyes területi dimenziókban, így a fejlesztések ugyan helyi szinten elfogadottak, de már kistérségi, vagy

regionális viszonylatban nem harmonizálnak, párhuzamosságokat tartalmaznak stb. Fontos célkitűzés, hogy az egyes területi szinteken a tervek között egyértelmű kapcsolatok legyenek, a felesleges ismétlődések kiküszöbölésre kerüljenek, egymást erősítsék a fejlesztések, és ne kiöljék a hatásokat.

A programok készítésére még nem álltak fel a szakmai intézmények, s a megvalósítás menedzsmentje is csak akadozva formálódik. Területi szintű összefogás szükséges ennek a regionális politikai célnak a megvalósításában is, így a területi menedzsment intézmények közös, célorientált működtetésében.

Koncentráció és addicionálás elvének a hazai alkalmazásában még vannak hiányosságok. Országos szinten számos alap áll már rendelkezésre, ami közvetetten, vagy közvetlenül szolgálja a területfejlesztést. A fejlesztést ösztönző alapok többségébe a területi elv nincs beépítve, kimondottan ágazati célok megvalósítását segítik. A területi összefüggéseket nem, vagy csak közvetetten jelenítik meg. Az alapok többsége nem került decentralizálásra, azaz nem kaptak a területi egységek – főleg a megyék – szabad felhasználásra lehetőséget. Más alapoknál a dekoncentráció érvényesül, jó, vagy kevésbé jó elvek alapján a területi egységekre az adott ágazatok leosztják a forrásokat, de a felhasználásban már a merev központi elveket érvényesítik az ágazatok területi szintű képviselőin keresztül.

Nem történik meg sem országos, sem pedig területi szinten az alapok közötti egyértelmű koordináció, részben a párhuzamos felhasználási célok kiküszöbölésére, azok megszüntetésére, sem pedig – ebből következően – a több helyütt is pályázók kizárása. Területi szinten – megyék vonatkozásában – egyre több szereplő – megyei területfejlesztési tanács, a megyei önkormányzat, nagyvárosi önkormányzat, ágazatok területi szervei, gazdasági érdekképviselő, különféle alapítványok, gazdaságfejlesztést támogató non profit szervezetek – fejlesztési forrásokkal rendelkezik, de ezek egymással nincsenek kapcsolatban, így aztán elaprózottak tűnnek a források.

3. A MAGYAR REGIONÁLIS FEJLŐDÉS TÁVLATAI EURÓPAI ÖSSZEFÜGGÉSBEN

3.1. Európai trendek

Az új évezred Európájának területi szerveződését, térbeli integrálódásának lehetőségeit a 20. század utolsó harmadában kibontakozott **térformáló erők befolyásolják** (Rechnitzer, 1998), melyek a következők:

Demográfiai trendek

- Európa népessége 2010 körül fogyni kezd.
- A népesség korszerkezete kedvezőtlenül alakul. A fiatal korosztályok arányának csökkenése a munkaerő piaci nyomás mérséklődését eredményezi.
- A migráció erősödése. A népesség számának változásában és területi eloszlásában a vándorlás

meghatározó jelentőségű lesz. Mivel a migráció fő célpontjai a városi terek, az urbanizáció szabályozásában ezzel a tényezővel különösképpen számolni kell.

A gazdaság szerkezeti és szervezeti rendszerei

A nagy szerkezeti átrendeződések Európa legtöbb országában – Kelet-Közép-Európa kivételével – már lejátszódtak.

- A mediterrán régiókban az agrárágazat magas részesedése miatt a második és a harmadik szektor bővülése tovább folytatódik.
- Másutt viszont az ipar belső szerkezeti átalakulása és – ezzel párhuzamosan – a termelő szolgáltatások fejlődése vetíthető előre.
- Az externáliákra építő rugalmas termelés-szervezés és a technológiai átalakulás a fejlett szolgáltatásokat (üzleti tanácsadói, kísérleti-fejlesztési) a leggyorsabban növekvő gazdasági ágazatokká emelheti.
- A fejlett termelőszolgáltatások területi eloszlásában az utóbbi évtizedben – a tudatos regionális politikai támogatások következtében – több országban a dekoncentráció jelei figyelhetők meg.
- A térhálózatokba szerveződés jellemző, ezekben a hálózatokban a nagyvárosok alkotják a területi fejlődés döntési csomópontjait. Ezek közül – horizontális együttműködés következtében – erős kohézióval rendelkező regionális textúra alakul ki. Az egyes térségek fejlődési potenciálja e hálózat sűrűségétől és intézményesültségétől – a döntési központok jelenlététől – függ.

A **transzeurópai hálózatok** jelentik a harmadik térformáló erőt az európai növekedési, versenyképességi és foglalkoztatási feltételek alakulása szempontjából. Az európai perifériák hálózatos infrastruktúrái ma még komoly korlátot jelentenek az európai piacok megközelítésében, a gyors információáramlásban. A perifériák felzárkózásának egyik meghatározó előfeltétele a tranzakciós költségek mérséklése. Az Európai Unió transzeurópai hálózatfejlesztési tervei az elszigetelt régiók megközelíthetőségi feltételeinek javítását célozzák.

A területi fejlődést hosszú távon alakító folyamatok hatásai különbözőek lehetnek az egyes régiókban és településtípusokon.

A városrendszerek fejlődésének trendjei:

- A globális metropoliszok folyamatosan erősítik piacszervező pozícióikat.
- A városrendszerek tovább polarizálódnak a nagy sebességű közlekedési infrastruktúra mentén.
- Az államhatárok szerepének csökkenése átalakítja a városhierarchiát.
- Az ipari nagyvárosok hanyatlása tovább folytatódik.
- A nagyvárosokat körülölelő rurális övezetek a közlekedési folyosók környékén felértékelődnek.

A rurális térségek fejlődésének lehetőségei

Az Európai Unió agrártámogatási rendszere befolyásolja alapvetően. Az agrárreform hatására számolni kell a gazdasági szerkezet

diverzifikálódásával és a lassú elnéptelenedés folytatódásával (Baranyi, 2002).

A **„European Spatial Development Perspective”** az európai gazdasági tér hosszú távú fejlődését körvonalázó dokumentum, mely szerint a fejlesztési politika három alapvető célja:

- A termelőtevékenységek kiegyensúlyozottabb területi eloszlásának elősegítése.
- A fenntartható fejlődés támogatása.
- A sajátos regionális igények fokozott figyelembevételére.

E célok megvalósítását az integrált európai területfejlesztési politika a következő feladatok megoldásával kívánja elérni:

- kiegyensúlyozott, többközpontú városrendszer, a város és a vidék újfajta kapcsolata;
- azonos hozzáférés az infrastruktúrához és a tudáshoz;
- a természeti és kulturális örökség megóvása és fejlesztése.

3.2. Magyarország térszerkezetének jövője

Magyarország térszerkezetében a piacgazdasági átalakulás jelentős differenciálódást indított el. A gazdasági megújulás elemei területileg erősen koncentráltan jelentek meg, a hagyományos nyugati és keleti megosztottság markánsabbá vált. **A jelenlegi térszerkezet három formája:**

- **A budapesti agglomeráció** mely megerősítette dominanciáját, a korábbi délnyugati-északkeleti ipari növekedési tengelyt a Győr-Budapest-Kecskemét-Szeged között húzódó fejlődési övezet váltotta fel. Ebben a fejlődési övezetben (mindenekelőtt a fővárosban) a globális gazdaság erőteljes jelenlétet mutat. A nagyszámú külföldi vegyes vállalat e térséget a nemzetközi hálózatokba kapcsolta be.
- **Regionális gazdasági tömörülések (fejlődési szigetek)** adják a másik – fejletlenebb – hálózati formát, melyek a növekedési sávon kívüli nagy- és középvárosok által épültek ki, szűkebb kiterjedésűek, az országhatárokat azonban esetenként átlépik.
- **Elmaradott falusi térségek** jelentik a harmadik tértípust.

Magyarország ma Európában a területileg erősen tagolt országok csoportjába tartozik. A területi differenciálódás mértéke az EU országokhoz képest igen magas.

A gazdasági növekedés hosszú távú pályáját befolyásoló és a térstruktúrára is jelentős hatást gyakoroló gazdasági és társadalmi szerkezeti elemek a következők:

- gazdasági növekedés,
- a gazdaságszerkezeti átalakulása,
- népesség és foglalkoztatás,
- a vállalati rendszer térszervezete,
- infrastrukturális fejlődés,
- az EU-csatlakozás,
- a környezet állapota,
- a területfejlesztési politikai cél,
- a cél eszköz, és intézményrendszere.

A fejlődés lehetséges változatai ezen gazdasági és társadalmi szerkezeti elemek kombinációinak változatai alapján három fejlődési pályát leíró forgatókönyv szerint képzelhető el (Enyedi, 1993, 1996).

A **polarizált** scenárió a 90-es évek fejlődési pályáját folytató forgatókönyv, amely a területi egyenlőtlenségek további erősödését vetíti előre, a kedvező változások a jelenlegi növekedési mező modernizációját segítik elő. A 90-es évtizedre jellemző fejlődési pálya egyenes ívű folytatása azonban ma már nehezen képzelhető el.

A **közepesen koncentrált** forgatókönyv lassú, folyamatos javulást prognosztizál, megvalósulása a legvalószínűbb. A gazdasági reálfolyamatokban, a regionális fejlesztés cél-rendszerében, intézményeiben és részben eszközeiben (pl. a területfejlesztési törvény, az Országos Területfejlesztési Konceptió, a PHARE-támogatások, a Széchenyi terv) olyan változások következtek be, amelyek az ország térszerkezetét a forgatókönyv szerint alakíthatják. E scenárió azon a feltételezésen alapul, hogy a további polarizálódás megállítható, ugyanakkor az ország jelenlegi térszerkezetében nem jósol átütő, decentralizációs jellegű változásokat.

A gazdasági szerkezet átalakulásával megerősödnek a tudásigényes ágazatok, új, multiplikátor hatást kifejtő szakmakultúrák honosodnak meg. Magyarország az újraiparosodás útjára lép:

- A mezőgazdaságban szerény mennyiségű, de értékes termékszerkezetű, gazdaságilag jelentős export marad fenn.
- A magas szintű tercier és kvaterner funkciók megjelennek a regionális központokban, a vidéki nagyvárosok egyetemi központjaihoz tudományos-technológiai parkok, alkalmazott kutatóhelyek kapcsolódnak, ezek jelentős iparvonzó hatással rendelkeznek, az újraiparosítás meghatározó színtereivé válnak.
- Az országon belüli vándorlások kisléptékűek, ezek erősödő motívuma a szakmai mobilitás lesz.
- A hagyományos közlekedési hálózatban megjelennek a régióközi kapcsolatokat szolgáló vonalak. Javul az ország tranzitképessége, kiépül a belföldi légi forgalom. Erősödik a vidéki nagyvárosok szerepe a nemzetközi forgalomban.
- Növekszik a társadalom környezeti érzékenysége. A környezetvédelmi beruházások révén új szakmakultúrák honosodnak meg.
- E forgatókönyv is jelentős jövedelmi különbségekkel számol, de nem kerül sor tömeges elszegényedésre, és jelentősen előrehalad a polgárosodás.
- E fejlődési változatban némileg csökken a gazdaság dinamizálódásának földrajzi koncentrációja, a növekedés minőségi elemei azonban még mindig a fővároshoz kötődnek, a regionális centrumok és a vezető középvárosok funkcionális bővülése azonban elkezdődik.

A **dekoncentrált forgatókönyv** – mely a **fejlődés legkedvezőbb formáját** feltételezi – szerint (Sarudi, 2003) a jövőben az ország mára kialakult

településhálózati, térségi aránytalanságai, feszültségei lényegesen mérséklődhetnek. E mögött az a prognózis áll, hogy a gazdasági növekedés tartós felzárkózása Nyugat-Európához folyamatos lesz. Ehhez különösen kedvező feltételek szükségesek: megújuló európai konjunktúra, EU-tagság, s ennek következtében jelentős területfejlesztési támogatás, a globális tőkebefektetések bővülése, számottevő piacbővülés. Ez a trend átütő erejű változásokat hozna.

Ennek a fejlődési irányynak a fő jellemzői:

- A **gazdasági szerkezetváltozás során** nem épülnek le teljes iparágak, a technológiai megújulás és az **új termékek bevezetése lesz a legfontosabb. A tudásigényes** – és a „zöld” – **iparágak adják a húzóerőt**, de megélnéülnek egyes nehézipari és hagyományos fogyasztási cikkek gyártó iparágak is.
- A **mezőgazdaság** a kettős piacszerzésnek köszönhetően **jelentős exportorientáltságúvá válik**: az EU-n belül magas feldolgozottságú, speciális minőségű termékekkel, Kelet-Közép-Európában vetőmag-, tenyészállat-, know-how-exporttal, a termelési rendszerek kiterjesztésével jelentkezik.
- A **tercier szektorban** – a felsőszintű üzleti szolgáltatások mellett – a **közszolgáltatások** is fejlődnek, **új foglalkoztatási helyeket teremtenek**.
- A **népességmozgás** – a szakmai mobilitás és az időskorúak vidéki visszaszorulásán kívül – **kistérségeken belül marad**. A nagyvárosok népessége csökken, agglomerációs gyűrűjük bővül. Az urbanizációs tengelyek összeépülnek, feléjük népességvándorlás folyik.
- Az **infrastruktúra fejlődésében** az előbbi forgatókönyvben feltételezett általános fejlődésen kívül az ország Budapest-centrikus közlekedési szerkezete határozottan módosul a régióközi összeköttetések erősítésére és beépül az európai nagy kommunikációs rendszerekbe. A lakásépítés jelentősen megélnéül a városhálózat nagy részében.
- A nemzetközi integráció fejlődésében az előző forgatókönyvhöz képest is **kedvezőbbek lesznek a gazdasági-integrációs kapcsolatok**. Kelet-Európával valós integrációs szálak alakulhatnak ki.
- **Lehetőség nyílik a fenntartható fejlődés elemeinek érvényesítésére**, fontos társadalmi értékévé válik a környezet javuló állapota. A gyors gazdasági növekedés a környezeti terhelést is erősen növelheti, s nem kizárt a környezetromboló technikai eljárások alkalmazása sem.
- A dekoncentrált forgatókönyvben a **lakosság életkörülményeinek, társadalmi szerkezetének, jövedelmi színvonalának területi különbségei mérsékeltek**. A társadalom differenciált, lesznek szegény rétegek, de nem koncentrálnak csupán néhány területre, hanem mindenütt olyan kisebbséget jelentenek, amelyet a helyi politika megfelelően tud segíteni.

Összefoglalva Magyarország térszerkezetének jövője alapvetően azon múlik, hogy az integrációs csatlakozás utáni új források felhasználásában milyen decentralizációs stratégiát követ majd az ország. Magyarország számára a teljes decentralizáció kínálja a leghatékonyabb megoldást. Ez a paradigmaváltás új, decentralizált forgatókönyv kialakítását igényli. Az egyes forgatókönyvek természetesen különböző típusú területfejlesztési

politikát, másfajta célokat, eszközöket igényelnek, és más-más intézmények irányításával valósíthatók meg. A dekoncentrált scenárióban már nem az állam területpolitikai irányító szerepe dominál, a fejlesztési források jelentős köre kerül a régiókhöz, a decentralizált forgatókönyvben pedig a regionális autonómiák használják fel a hazai és az európai uniós források döntő részét.

IRODALOM

- Baranyi B. (1998): Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója. Debreceni MTA RKK, Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Tanács, Debrecen, 142.
- Baranyi B. (2002): A fenntartható fejlődés esélyei Észak-Alföldi rurális térben az uniós csatlakozás küszöbén. In: EU konform mezőgazdaság és élelmiszerbiztonság. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 396-401.
- Enyedi Gy. (1993): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. KJK, Budapest, 11.
- Enyedi Gy. (1996): Regionális Folyamatok Magyarországon átmenet időszakában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Faragó L. (1987): A területfejlesztés fogalmáról. Tér és Társadalom, Pécs, 1. 77-92.
- Faragó L. (1994): Adalékok a területfejlesztéssel kapcsolatos fogalmak vitájához. Tér és Társadalom, Pécs, 3-4. 23-39.
- Horváth Gy. (1998): Európai Regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Horváth Gy. (2002): A magyar regionális fejlődés távlatai európai összefüggésben. Stratégiai Füzetek, Budapest, 12. 9-19.
- Nemes Nagy J. (2001): Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- Rechnitzer J. (1998): Területi Stratégiák. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Sarudi Cs. (2003): Térség- és vidékfejlesztés. Agroinform Kiadó, Kaposvár